

Ավետիս Նազարբեկյանի հայեցակետերը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ռազմավարական և մարտավարական խնդիրների վերաբերյալ

Մարգարյան Ս.Թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Հնչակյան կուսակցություն, Ավետիս Նազարբեկյան, հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ռազմավարություն և մարտավարություն

Воззрения Аветиса Назарбекияна на тактические и стратегические вопросы армянской национально-освободительной борьбы

Саргсян С.Т.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: Основанная в 1887 г. партия Гнчакян сыграла важную роль в армянской национально-освободительной борьбе 1885-1908 гг. В программных документах партии были зафиксированы положения тактики и стратегии для достижения освобождения армянского народа. Автором большинства из этих положений был основоположник и теоретик партии А. Назарбекиян. Как обычно бывает с партийными идеологами, А. Назарбекиян также иногда превыше ставил партийность и к вопросам армянской освободительной борьбы не всегда проявлял должную беспристрастность.

Ключевые слова: партия Гнчакян, Аветис Назарбекиян, тактика и стратегия армянской национально-освободительной борьбы

The Views of Avetis Nazarbekyana at Tactical and Strategic Issues of Armenian National-Liberation Struggle

Sargsyan S.T.

Institute of History of NAS of RA (Armenia, Yerevan)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: Founded in 1887, the Hnchakyan party played an important role in the Armenian national liberation struggle of 1885-1908 gg. The program documents of the party were recorded position of tactics and strategies to achieve the liberation of the Armenian people. The author of most of these provisions was the founder and theoretician of the party A. Nazarbekyan. As usually happens with party ideologues, A. Nazarbekyan sometimes put above partisanship and to the issues of the Armenian liberation movement do not always act with due impartiality.

Keywords: the Hnchakyan party, Avetis Nazarbekyan, tactics and strategies of Armenian National-Liberation Struggle

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի 1885-1908 թթ. փուլի վերաբերյալ արմենականների նման հնչակյաններն էլ առանձնապես հարուստ կուսակցական պատմագրություն չունեն։ Այդուհանդերձ, կարելի է խոսել հայ ազատագրական պայքարի այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հնչակյան կուսակցականների պատմագիտական մտքի մասին։

Մեր մոտեցումներն ու տեսակետներն առավել ամբողջական ու հիմնավոր ներկայացնելու և այս հոդվածը հարուստ փաստական հենքով ապահովելու գործում անգնահատելի եղան Հայաստանի Ազգային արխիվի

թիվ 1456 ֆոնդի նյութերը¹, որոնք լույս են սփռում կուսակցության պատմության մութ ծայրերի վրա և պատասխանում բազմաթիվ վիճելի հարցերի։ Ինչպես նաև Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի տարբեր ֆոնդերում պահվող բազմաթիվ նամակները²։ Աղբյուրագիտական արժեք են ներկայացնում նաև տպագիր սկզբնաղբյուրները³, կուսակցական հուշագիրների⁴ և պատ-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1456, Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության փաստաթղթերը։

² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 106, 515, 548։

³ Օրագիր Հնչակեան Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան, Ժնն, 1891, Օրագիր սոցիալ-դեմոկրատ

մաբանների երկերը⁵, մամուլը⁶ և այլ աղբյուրներ:

Մեր նախորդ հոդվածներում⁷ ներկայացրել ենք հայ ազգային-ազատագրական պայքարի թատերաբեմ երկրորդը իջած Հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ-տեսաբանների (Ս. Սապահ-Գյուլյան, Հ. Գանգրունի, Ռ.

Հնչակեան կուսակցութեան (Տաճկաստանի համար), Կ. Պոլիս, 1910, Հիսնամեակ (1887-1937) սօցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, Ֆրեզնօ, 1938 և այլն: ԳԱԹ, ֆ. 28, թիվ 503:

Նամակ 'Լուսա՛յ' թերթի խմբագիր Ազանյանին, ԳԱԹ, Ադայան Գյուտ քահանայի ֆոնդ, թիվ 941-942:

⁴ Խան-Ազատ Ռ., Հայ յեղափոխականի յուշերից, <<Հայրենիք>>, Պոսթըն, 1928, թիվ 8-11, Ճանկուլեան Յ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամին (պատկերագրող), մասն Ա. Բ. Գ. Դ. եւ Վերջին հատոր, Կ. Պոլիս, 1913, Տամատեան Ս., Իմ յուշերս, Պէյրուս, 1985, և այլն:

⁵ Արամեան Հմայակ, Վերածնունդի Երկունքը, Պատմութիւն Հնչակեան կուսակցութեան, Հատոր Ա., Կ. Պոլիս, 1918, Ադամիրյան Խ., Հայ սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակ կուսակցության և նրա գործունեության մասին, Բաքու, 1925: Գանգրունի Հ., Հայ յեղափոխութիւնը Օսմանյան բռնատիրութեան դէմ (1890-1910), Պէյրուս, 1983, Կիտուր Ա. (խմբագիր ուսուցչապետ), Պատմութիւն Ս.Գ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887-1962, Ա. հատոր, Պէյրուս, 1962, Հովհաննիսյան Գ., Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887-1915 թթ.), Ե., 2012, Ճիգմեճեան Ս., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց, 1890-1925, Ֆրեզնօ, 1930, Պողոսյան Հ., Փարամագ, Ե., 1992: Սապահ-Գյուլեան Ս., Պատասխանատուները, Փրովիտենս, 1916, Սարգսյան Ս. Թ., Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն 1908-1921թթ., Ե., 2009: Ստեփանյան Ս. Ս., Սոցյալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության գործունեությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Ե., 2007, Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990 և այլն:

⁶ Հնչակ, Գաղափար, Ապտակ, Արմենիա, Կոհակ և այլն:

⁷ Տե՛ս Հնչակյան կուսակցության հիմնադրման պատմության հարցերի լուսաբանումն ըստ Խանազատի հուշերի, Ակունք գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1, Ե., 2011, 1885-1908թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Արսեն Կիտուրի գնահատմամբ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 3(626), Ե., 2009, 1885-1908թթ. Հայ ազգային-ազատագրական պայքարը Հրանդ Գանգրունու գնահատմամբ, ԼՀԳ, թիվ 1-2(630), Ե., 2011, Армянская национально-освободительная борьба 1885-1908 гг. По оценке Петроса Тепояна, Регион и мир, Е., 2011 (1), Հնչակյան կուսակցության հիմնադրման պատմության հարցերի լուսաբանումն ըստ Խանազատի հուշերի, Ակունք, թիվ 1, Ե., 2011, 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը Ս. Սապահ-Գյուլյանի գնահատմամբ, Հայոց պատմության հարցեր, Ե., 2011, թիվ 12 և այլն:

Խանազատ, Հ. Ճանկուլյան, Հ. Արամյան) 1885-1908 թթ. ներառող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ մոտեցումներն ու գնահատականները և մեր տեսակետները հիմնահարցերի վերաբերյալ: Գործիչներ, որոնք ազգային-ազատագրական պայքարի նշված փուլի ակտիվ մասնակիցներն են եղել և իրենց հուշերն ու տեսակետներն են շարադրել այդ պայքարում Հնչակյան կուսակցության կամ իրենց ունեցած դերի վերաբերյալ: Իսկ այդ կարծիքներն ու տեսակետները և այդ պայքարի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը միշտ չէ որ ամբողջությամբ ճշմարտացի ու անաչառ են: Ընդհակառակը՝ երբեմն նրանց ներկայացրած հայեցակարգերը վիճելի են: Մասնավորապես՝ երբ խոսքը վերաբերում է հնչակյանների կազմակերպած այս կամ այն «հեղափոխական» գործողությանը: Այսինքն՝ նրանց հուշագրությունները մեզ համար ավելի կարևորվում են, նախ՝ որպես սկզբնաղբյուրներ, և հետո միայն տեսավերլուծական բնույթի աշխատություններ:

Հեղինակների երկրորդ խումբը (Ա.Վ. Կիտուր, Պ. Տեփոյան, Ռ. Խուրշուդյան, Ե. Ջերեջյան, Գ. Հովհաննիսյան, Ս. Ստեփանյան) Հնչակյան կուսակցական պատմաբաններն են: Նրանք իրադարձությունների անմիջական մասնակիցներն ու ականատեսները չեն, սակայն հաջողված աշխատություններ են գրել այդ շրջանի եղելությունների վերաբերյալ, որոնցում ձգտել են հայ ազգային-ազատագրական պայքարի այդ փուլում կարևորել հատկապես Հնչակյան կուսակցության ունեցած դերակատարությունը: Նկատենք, որ նրանք ոչ միշտ են անաչառ հայեցակարգային հիմքերով դա անում, այլ երբեմն գերազնահատում են իրենց կուսակցության դերակատարությունը դրանցում:

Կարևոր է նաև հնչակյան մամուլի դերակատարությունը, հատկապես՝ «Հնչակ» թերթի, որի էջերում հետևողականորեն լուսաբանվել են թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները, արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը, Հայկական հարցում եվրոպական մեծ տերությունների որդեգրած երկդիմի ու շահամոլ քաղաքականությունը և այլ կարևոր հարցեր: Ազգային խնդիրներից բացի, «Հնչակը», հայ իրականության մեջ սոցիալիստական

բնույթի առաջին տպագիր օրգանն էր, զբաղվել է նաև սոցիալիզմի քարոզչությամբ՝ առավել ևս, որ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը ամրագրված էր կուսակցության ծրագրի «Հեռավոր նպատակ» բաժնում⁸:

«Հնչակը» նաև անգնահատելի սկզբնաղբյուր է կուսակցության պատմությունն ուսումնասիրելու գործում: Սակայն, նրա նյութերից օգտվելիս, աշխատել ենք անկողմնակալ ուսումնասիրողի տեսանկյունից և քննադատաբար մոտենալ բարձրացված հարցերին, քանի որ հնչակյան բոլոր պարբերականները հարցերը լուսաբանելիս, երբեմն չեն կարողացել զերծ մնալ միակողմանի, կանխակալ մոտեցումներից: Հնչակյան կուսակցության պատմության վիճելի հարցերն ու մոտեցումները լուսաբանելու գործում կարևոր դերակատարություն ունեն նաև կուսակցության «Ապտակ», «Երիտասարդ Հայաստան», «Կոհակ» և այլ պարբերականներ:

Հնչակյան կուսակցության հիմնադիր, տեսաբան, «Հնչակի» անփոփոխ խմբագիր Ավ. Նազարբեկյանի հայեցակետերը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ռազմավարական և մարտավարական խնդիրների վերաբերյալ անչափ կարևոր են, ուստի կփորձենք հակիրճ ներկայացնել դրանք: Ավ. Նազարբեկյանը կուսակցության կողմից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար ընդունված ծրագրի հիմնական շարադրողն էր և բավական հետաքրքիր տեսակետներ ու հայեցակետեր է մատուցում գլխավորապես «Հնչակ»-ի խմբագրականներում: Կուսակցության ծրագրային դրույթների ճշմարտացիությունը հիմնավորելու նկատելի ջանքերով գրված այդ խմբագրականները հետաքրքիր են մի քանի տեսանկյունից. նախ՝ հայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու անհրաժեշտության պատճառների նրա մատնանշումները օգնում են հասկանալու Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական էությունը, երկրորդ՝ այն ռազմավարության և մարտավարության արդյունավետության չափը, որը որդեգրել էր նրա կուսակցությունը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության առումով, երրորդ՝ ինչու իրեն չարդարացրեց այդ մարտավարությունը:

⁸ Օրագիր սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցության (Տաճկաստանի համար), Կ. Պոլիս, 1910, էջ 7:

Անշուշտ, պակաս հետաքրքրական չեն նաև նրա արտահայտած տեսակետները բռնապետական պետությունների էության ուրվագծման, ժողովրդավարական պետությունների հեղափոխության ճանապարհով ձևավորման, այդ հեղափոխությունների շարժիչ ուժերի բացահայտման և բազմաթիվ այլ առումներով: Բայց հիմնականում կվերլուծենք այն հոդվածները, որոնք ներկայացնում են Ավ. Նազարբեկյանի հայեցակետերը հայ ազատագրական պայքարի ռազմավարական և մարտավարական խնդիրների վերաբերյալ:

Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության իրավիճակի փոփոխությունը հասնելու Ավ. Նազարբեկյանի ձգտումներ, որոնք, փաստորեն, նաև Հնչակյան կուսակցության ծրագրային դրույթներն էին, նախ և առաջ նա բացատրում է այդ կասրության բռնաբեռական էությամբ՝ իր ըմբռումների չափով փորձելով բացահայտել բռնապետական և միապետական ռեժիմների «հիմքերն ու սկզբունքները»⁹: Ըստ նրա՝ «Բռնապետական ռեժիմ անուանվում է այնպիսի ռեժիմը, ուր խիստ ճնշում է գործում վերևից ներքև: Այսինքն ամենից վերև գտնվում է ինքը՝ կայսրը, որ միաժամանակ գլուխ է թե քաղաքական և թե զինուորական. այդտեղից կանոնաւոր աստիճաններով իջնում են առանձնաշնորհում ունեցող դասակարգերը, և այդպիսով հասնելով մինչ ներքև՝ իրենց ահագին ծանրութեամբ անոյժ և աննշանակ են դարձնում ժողովրդային ընդհանրութիւնը»¹⁰: Անշուշտ, այս ձևակերպումն ընդունելի է, բայց ակնհայտ է նրա հեղինակի վրա մարքսյան դրույթների ազդեցությունը: Դա պարզ երևում է նրա հաջորդ ընդհանրացումից. «Այդպիսով, բնականաբար, մոռացվում են որպէս անհատի, նոյնպէս ընդհանրութեան, ժողովրդի շահերը յօգուտ կառավարիչ դասակարգի շահերի»¹¹:

Բավական հետաքրքիր է Ավ. Նազարբեկյանի, դարձյալ մարքսիզմի ազդեցությամբ կատարած նաև հետևյալ տեսական ընդհանրացումը, որում կան վիճելի տարրեր: Ըստ դրա՝ «Բռնապետական ռեժիմի տակ գտնվող ժողո-

⁹ Բռնապետութիւն: Հեռավոր եւ մոտակա նպատակներ եւ միջոցներ, տե՛ս <<Հնչակ>>, 1882, թիւ 2:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Բռնապետութիւն: Հեռավոր եւ մոտակա նպատակներ եւ միջոցներ, տե՛ս <<Հնչակ>>, 1882, թիւ 2:

վորդը կառավարում է առանձնաշնորհում ունեցող դասակարգի միջոցով ու ձեռով՝ ամենայն կողմից, ամենայն տեսակետից յայտնվում է կառավարութեան ստրուկը, ճորտը, սեփականութիւնը, գործիքը; Բռնապետական կառավարութեան օրինակ են՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան, Պարսկաստանը»¹²: Այն, որ իսկապես հիշյալ պետությունները տվյալ ժամանակահատվածում կարող են որակվել որպես բռնապետական, կարելի է համաձայնվել: Բայց այն, որ բռնապետական ռեժիմի տակ գտնվող ամբողջ ժողովուրդը հանդիսանում է կառավարության ստրուկը, սեփականությունը և այլն, խիստ վիճելի է: Թերևս ճշմարտությունն այն է, որ նման վարչակարգերում մերժելի է գաղափարական այլընտրանքը և մահու չափ դատապարտելի, բայց, որ դրանցում առկա հասարակական բոլոր շերտերը ունեցել են ստրուկի կարգավիճակ և հանդիսացել են կառավարության սեփականությունը, առնվազն տարակուսելի տեսակետ է: Արդյո՞ք արհեստավորը կառավարության ճորտն էր. Ամենին: Բռնապետություն ասելով՝ նախ պետք է հասկանալ մեկ գաղափարական հիմքով քաղաքական միավոր, որտեղ քաղաքական այլախոհություն, ինչպես նշեցինք, չի հանդուրժվում: Կարելի է ավատատիրական հարաբերություններ ունեցող որոշ պետությունների համար պնդել, որ այնտեղ եղել են տնտեսապես կախյալներ և ճորտեր, բայց եղել են նաև ազատներ, որոնք ոչ մեկի սեփականությունը չեն հանդիսացել: Սա է ճշմարտությունը, որը վերաբերում է նաև հիշյալ տերություններին, մանավանդ 19-րդ դարի վերջերին, երբ, օրինակ, Ռուսաստանում նույնիսկ ճորտատիրական կարգերը բավական ժամանակ էր, որ վերացած էին: Այս ամենից ելնելով՝ կարծում ենք, որ Ավ. Նազարբեկյանի հայեցակետերում առավել ընդունելի են նրանք, որոնք վերաբերում են ճնշված և պետականագուրկ ազգերի ազատագրության անհրաժեշտության հիմնավորմանը: Դա վերաբերում է հայ ազգին, հանուն որի «իբրեւ մարդկութեան մի մասի, լիակողմանի ու լիակատար զարգացման. Յանուն մարդկային ու քաղաքացիական իրաւունքների. յանուն ժողովրդի տնտեսական բարեկեցութեան. յանուն կրօնական համբերողութեան», ինչպես նաև՝ «բիրաւոր հայ

կեանքերի» ապահովության, աճող գաղթականության և քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական «անտանելի պայմաններին», հեղինակը գտնում է, որ պետք է Արևմտյան Հայաստանում դիմել մոտակա նպատակին, «այն է՝ **ձեռք բերենք քաղաքական ազատութիւն, իբրև անհրաժեշտ պայման վերոյիշած կետերի իրագործման համար**: Այնուհետև նա հետևյալն է գրում՝ «Դրանից յետոյ ինքն ըստ ինքեան տրամաբանական կերպով առաջանում է **ազգային ինքնուրոյնութեան, անկախութեան իրագործման պահանջը**»¹³ (այս և հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են – Ս. Ս.):

Ավ. Նազարբեկյանը, ինչպես պարզ երևում է ընդգծվածից, նախ դնում է քաղաքական ազատության, որից հետո միայն ազգային ինքնուրոյնության և անկախության իրականացման պահանջ: Կարծում ենք, որ նա այնքան էլ խորությամբ չի ըմբռնել, որ **քաղաքական ազատությունը կարող է հետևանք լինել միայն ազգային անկախության կամ այլ արտահայտությամբ՝ քաղաքական ազատությունը համահունչ է քաղաքական անկախությանը**: Իսկ ինչ վերաբերում է ինքնուրոյնությանը, ապա՝ պետք է ավելացնենք, որ ժողովուրդը կարող է լինել ինքնուրոյն, որը չենթադրի լիարժեք անկախություն, այլ խոսքով՝ ինքնուրոյնություն հասկացությունը, եթե այն վերաբերում է ժողովուրդներին, կարող է ենթադրել ինքնավարություն, ինքնակազմակերպման հնարավորություն և ոչ անպայման անկախություն: Թեպետ հստակ է, որ լիարժեք ինքնուրոյնություն կարելի է ունենալ միայն լիարժեք անկախ լինելու դեպքում: Այնպես որ, ինքնուրոյնություն և անկախություն եզրույթների նույնականացումը ամենին էլ ճիշտ չի կարող լինել:

Փաստորեն, Ավ. Նազարբեկյանի այս հայեցակետերն են ընկած Հնչակյան կուսակցության ծրագրային դրույթների հիմքում, որոնց ոչ այնքան հստակ լինելու հանգամանքը չէր կարող իր բացասական հետևանքները չունենալ որդեգրված մոտակա ռազմակավարության իրականացման տեսանկյունից:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հիշյալ ռազմավարության կամ նպատակի

¹² Նույն տեղում:

¹³ Բռնապետութիւն: Հեռավոր եւ մոտակա նպատակներ եւ միջոցներ, տե՛ս <<Հնչակ>>, 1882, թիւ 2:

իրական դարձնելուց հետո, հնչակյան տեսաբանն այնուհետև այն տեսակետն է ներկայացնում, որ «Քաղաքական ազատութեան և ազգային անկախութեան իրագործումից յետոյ՝ ազգային կառավարութեան ձևն ու կերպը պէտք է լինի հետևեալը. 1) Մշտական ժողովրդական ներկայացուցչութիւն, Ազգային ժողով, որ կընտրվէ ազատ կերպով՝ ընդհանուր քվեարկութեամբ», «և որ կունենայ լիակատար իրաւունք տերունական բոլոր հարցերում, և 2) նահանգական ընդարձակ ինքնավարութիւն»¹⁴: Այստեղից պէտք է եզրակացնել, որ Ավ. Նազարբեկյանը փաստորէն խորհրդարանական կառավարման տիպի պետության ստեղծման կողմնակից էր, որն այն ժամանակների և, հատկապէս, Օսմանյան կայսրության դեպքում, խիստ ռոմանտիկ է հնչում:

Իսկ որն էր հիշյալ գլխավոր նպատակին հասնելու Ավ. Նազարբեկյանի մատնանշած մարտավարությունը: Բնականաբար այն, որը մատնանշված է հնչակյան կուսակցության ծրագրային դրույթներում: Նա դեմ է պայքարի խաղաղ միջոցներին, որոնցով, բնականաբար, անհնար էր հասնել անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարի իրականացմանը: Բայց արդոյք քարոյունավետ էր նրա մատուցած մարտավարությունը, որը «յեղափոխութիւնն է, ապստամբական միջոցներն են, որ ինչքան ընդարձակ ու լայն սահմաններ ունենան հայ ժողովրդի մէջ, նոյնքան նպատակայարմար կ'այտնվեն»: Իսկ ինչպէս անել, որ այդ հեղափոխական կամ ապստամբական ոգին հայ ժողովրդի մէջ այնքան զարգանա, որպէսզի նա կարողանա այն կյանքի կոչել կամ «գործով ապացուցանել», հրապարակախոսական հարց է տալիս Ավ. Նազարբեկյանը և ինքն էլ փորձում է պատասխանել: Նա գտնում է, որ. «Դրա համար գիտակցական, **յեղափոխական տարրը**, որ սկսում է գոյութիւն ունենալ և մօտ ապագայում առաւել կ'ծաղկէ հայ երիտասարդութեան մէջ, պէտք է հիմնէ մէկ ընդհանուր գաղտնի ու խիստ կարգապահ յեղափոխական կազմակերպութիւն»¹⁵:

Հարկավ, հեղինակը չի սխալվում. Որդեգրված ռազմավարությունը պէտք է իրականացվեր գաղտնի և հզոր կազմակերպության

ստեղծումից հետո: Բայց առաջ անցնելով նշենք, որ այս կուսակցության հիմնադիր գործիչներն առաջնորդվեցին կազմակերպության ստեղծման և հեղափոխական պայքարի գուրդոյութեամբ, այսինքն՝ կազմակերպությունը դեռևս լիարժեք չձևավորված՝ գնացին տարանջատ գործողությունների, որը, մեր խորին համոզմամբ, իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ այս կուսակցության արագ պատկանման և քայքայման համար: Այս առումով տեսական դատողություններից գործնականի չվերածվեցին նաև Ավ. Նազարբեկյանի ցանկությունները:

Ժողովրդի հեղափոխական պայքարը ենթադրում է նրա լայն զանգվածների դրանում ներգրավում և միաժամանակյա ընդվզում և ոչ թէ առանձին, տարանջատ ձեռնարկներ, որոնցից արևմտահայությունը փաստորէն ոչինչ չշահեց: Մա անվիճելի ճշմարտություն է: Իսկ ինչ պէտք է անել Ավ. Նազարբեկյանի մատնանշած և մեր ընդգծած «յեղափոխական տարրը»: Ըստ հեղինակի՝ «1) Նրա գործունեութեան ասպարէզն է թիրքաց Հայաստանը: 2) Նա պիտի մամուլի և բերանացի խօսքի միջոցներով յեղափոխական պրօպագանդա անէ հայ ինտելիգենցիայի և երիտասարդութեան մէջ: 3) Նա պէտք է մտնէ թիրքաց Հայաստանի հայ ժողովրդի մէջ և նոյնպէս վերոյիշուած միջոցներով տարածէ նրա մէջ ապստամբական ոգին և պատրաստէ այն հողը, որ անհրաժեշտ է ժողովրդական աստամբութեան համար»¹⁶:

Այն տպավորությունն ենք ստանում, որ իսկապէս Ավ. Նազարբեկյանը մատնանշում էր այն ճիշտ ուղին, որով ընթանալուց հետո կարելի էր իրականացնել հեղափոխությունը: Այսինքն՝ գաղտնի քարոզչություն և գաղափարական նախապատրաստություն: Մակայն, հնչակյան տեսաբանը ոչինչ չի գրում զինման անհրաժեշտության մասին, որն հեղափոխական պայքարի ամենակարևոր պայմանն է և առանց որի ամեն մի քարոզչություն դատապարտված է ձախողման: Ահա այստեղ պէտք է գտնել այն հարցի պատասխանը, թէ ինչու Հնչակյան կուսակցությունը շատ կարճատև «փայլատակեց» և արդեն 1896 թ. հետո իրեն այդպէս էլ չվերագտավ: Ավելորդ չենք գտնում մատնանշել նաև, որ մինչև այդ թվականի նրա

¹⁴ Բոնապետութիւն: Հեռավոր եւ մոտակա նպատակներ եւ միջոցներ, տե՛ս <<Հնչակ>>, 1882, թիւ 2:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

գործունեության մեջ չենք տեսնում լուր նախապատրաստություն և քարոզչություն, ապստամբական պայքար, այլ միաժամանակ տեղի էին ունենում նաև ցույցեր (Գում Գափուի, Բապը Ալիի և այլն), որոնք պայմանավորված էին Եվրոպայի միջամտությանն հասնելու անտեղի ձգտումներով: Դրանք նաև հակասում էին կուսակցության գործունեության ծրագրային դրույթներին և գլխավոր հիմնադրի վերոհիշյալ հայեցակետերին: Մի խոսքով, միանգամայն կասկածելի էր հեղափոխական պայքարի նրանց որդեգրած ուղու իրականություն դառնալու խնդիրը:

Հետաքրքիր է, որ Ավ. Նազարբեկյանի հետագա մի քանի խմբագրական հոդվածներն էլ հակասական վիճակ են ստեղծում վերոհիշյալ նրա տեսական ըմբռումների և որդեգրած ռազմավարական դրույթների հետ: Այսպես, «Պատասխան սուլթանին» խմբագրականում նա սուլթանի «ինչից են դժգոհ հայերը» հարցը համարելով «տարօրինակ ու միամիտ հարց», հետևյալ կերպ է փորձում դրան պատասխանել. «հայ ժողովրդի իղձը, պատմութեամբ ու նրա կեանքի հանգամանքներով պատրաստված պահանջները հետևեալներն են. 1) Մըշտական ժողովրդական ներկայացուցչություն, օրենսդիր ժողով, որ կընտրվի ազատ կերպով՝ ընդհանուր քուէարկութեամբ, պատուերներով հանդերձ քուէարկողների կողմից և որ կունենայ լիակատար իրաւունք ազգային կառավարչական բոլոր հարցերում: 2) Ժողովրդական ներկայացուցիչներ ընտրվում են ամեն դասակարգից և համեմատ բնակիչների քանակութեան: 3) Օրենսդիր Ժողովի հաստատութեան վայր պետք է լինի Հայաստանի նշանաւոր քաղաքներից մէկը»¹⁷: Այստեղ նկատելի է, որ արդեն նահանջ է կատարվում քաղաքական անկախության պահանջից դեպի ինքնավարություն: Դրանում ավելի ենք համոզվում՝ ընթերցելով հոդվածի հետևյալ հատվածը՝ 3) մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման, ընկերությունների և ընտրողական ազիտացիայի ազատություն, 4) քննություն ժողովրդի ամբողջ տնտեսական կեանքի պայմանների և կերպարանափոխել ու կանոնադրել նրանց ժողովրդի ցանկությունների ու պահանջների համեմատ, 5) ամեն անձի բնակարան պիտի լինեն անձեռ-

նմխելի, 6) ազգային միլիցիա և զենք կրելու ազատություն»¹⁸:

Այս կետերը մատնանշում են, որ իսկապես չի դրվում անջատողականության, անկախության խնդիր և առավելագույն պահանջներ են դառնում խոսքի, խղճի ընտրությունների և այլ ազատությունները, տնտեսական պայմանների բարելավումը և այլն: Բավական հետաքրքիր է եզրակացությունների տեղիք է տալիս նույն հոդվածում Ավ. Նազարբեկյանի այն տողերը, որ «Միայն այն ժամանակ մենք կլինենք ինքնուրույն ու ազատ, երբ մենք կունենանք ընդարձակ ու լայն տեղական ինքնավարություն»:

Ամփոփելով նշենք՝

Առաջին. Հնչակյան կուսակցության ծրագրում և դրա հիմնական հեղինակ Ավ. Նազարբեկյանի հոդվածներում, որպես նպատակ առաջ քաշված Արևմտյան Հայաստանում անկախության հասնելու հարցը կամ շփոթվել է ինքնավարության հասնելու գաղափարի հետ, կամ էլ կրել է ձևական բնույթ: Հնչակյանների գլխավոր տեսաբան Ավ. Նազարբեկյանի առավելագույն պահանջը ինքնավարությունից այն կողմ չի անցել:

Երկրորդ. Ավ. Նազարբեկյանի տեսական ընդհանրացումները, որոնք ժողովրդավարական կարգերի ձևավորման տեսանկյունից զգալիորեն կրում են մարքսիզմի ազդեցությունը, չեն հիմնավորվում: Դրանք համոզիչ չեն հնչում նաև այն առումով, որ Օսմանյան Թուրքիայում կիրառելի, առավել ևս՝ իրագործելի չեն: Հիմնավոր չեն նաև այն պարզ պատճառով, որ անհնար էր Թուրքիայում դնել ժողովրդավարական սկզբունքներով ինքնավարության հասնելու հարց միայն հայ ժողովրդի համար առանձին վերցրած: Ժողովրդավարական կարգեր (դեմոկրատիա) պետք է հաստատվեին ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում, որին, սակայն, միայն հայկական հեղափոխությամբ անհնար էր հասնել:

Երրորդ. Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական ապագայի մասին Ավ. Նազարբեկյանի պատկերացումները շատ դեպքերում հակասական էին, հեղեղուկ, տվյալ ժամանակի ու պայմանների համար ժամանակավրեպ և անիրագործելի:

¹⁷ Նույն տեղում, 1988, թիւ 3:

¹⁸ Նույն տեղում: